

AHİLİĞİN YAYILMA ALANI VE AZERBAIJAN

Asger AHMED*

Öz

Ortaçağ'da Orta Asya'dan Balkanlara kadar Türklerin yaşadığı coğrafyalarda yaygın ve bu bölgelerin Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında büyük öneme haiz olmuş Ahiliğin ortaya çıktığı ve şekillendiği ilk bölgelerden birinin de Azerbaycan olduğu kabul edilmektedir. X asırdan itibaren Ebubekir Hüseyin ibn Ali ibn Yazdanyar Urmevi (ö.944), Ahî Ferec Zencani (ö.1065) ve diğer önemli Ahilerin Azerbaycanda yaşamış ve etkinliklerini sürdürmüş olmaları, Ahiliğin bu bölgelerde yayıldığını kanıtlayan delillerdir. Ahilik düşüncelerinin Anadolu Türkiyesi'nde yayılması ve burada etkin bir yapıya dönüşmesinde de Azerbaycan Türkleri önemli rol oynamışlardır. Nitekim, Ahilik düşüncelerini sistemleştirerek güçlü ahî birlikleri oluşturup onların Anadolu'da ve diğer coğrafyalarda yaygın ve etkin hale gelmesinde önyak olan ve Ahî Evren lakabı ile bilinen Şeyh Mahmud Hoşlu Azerbaycan'ın Hoy şehri doğumluydu. Bununla birlikte, ahilik Anadolu'da güçlü bir örgütlenmeye ve etkin bir merkeze kavuştuktan sonra da Azerbaycan'da varlığını ve nüfuzunu korumaya devam etmişti. Tarihi Azerbaycan topraklarında XIV-XVI yüzyıllara ait Ahî zaviyelerin (Bakü'nün Kürdehanı köyündeki Ahî Nurullah zaviyesi, Ermenistan'ın Eleyez köyündeki Ahî Tevekkül zaviyesi), türbelerin (Gence'deki Cömert Kasab türbesi), epigrafik yapıların (Bakü Kalesi'nin güney girişine kazınmış kitabe) ve Azerbaycan'ın sosyopolitik hayatında önemli rol oynamış şahısların (Ahî Muhammed, Ahî Yusuf, Şeyh İzzetin, Şeyh Sadreddin, Ahî Hanife, Ahî Hasan vb.) mevcudiyeti de bunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, Ahî birlikleri, Fütüvvet, Fütüvvetnameler, Ahî Ferec Zencani, Ahî Evren

EXPANSION AREA OF AKHISM AND AZERBAIJAN

Abstract

In the middle ages, one of the first places where akhism, which was widespread from Central Asia to Balkans inhabited by Turks and had a vital role in Turkism as well as islamisation occurred, was formed is considered to be Azerbaijan. Since the 10th century akhis such as Abu-Bakr Huseyn-ibn-Ali ibn-Yazdanyar Urmavi (death 944), Akhi Farac Zencani (death 1065) and others living and acting in Azerbaijan have proved the fact that akhism was widespread in these areas. Moreover, Azeri Turks have a great role in spreading akhism ideology in Turkish Anatolia and turning it into an excellent organization. The so-called Akhi Evren who spread and popularized it in Asia Minor by systematizing akhism ideas and creating akhi-brotherhood was exactly Sheikh Mahmud Khoşlu from Khoi city of Azerbaijan. On the other hand, Akhism could preserve its reputation as well as existence in Azerbaijan after it had become and turned into a strong and central organization in Asia Minor. It is know that having the

* Doç. Dr., Bakü Slavyan Üniversitesi, "Avropaşünaslıq" Bölümü, Bakü/Azerbaycan, asqer57@gmail.com
DOI: 10.12973/hbvd.78.197

lodges of XIV-XVI centenaries belonging to akhis who kept the existence in historical places of Azerbaijan (Akhi Nurullah lodge in the Kurdehani village of Baku, Akhi Tavakkul lodge in the Alayaz village of Armenia and etc), tombs (Comard Qassab tomb in Ganja), epigraphic monuments (the engraved epigraph of south gate of Baku castle in the month of Rajab in 1384), people who have a great role in social and political life of Azerbaijan and consider themselves as Akhi (the sheikh of the Sect of Khalvatiya Akhi Muhammad, Akhi Yusif, Sheikh Izaddin, sheikh Sadraddin, among Safavid adherents Akhi Hanifa, Akhi Hasan) and others member of this organization. The leader of the revolt against Timurid in Tabriz was Akhi Qessab, and one of the authoritative emirs in Ag Qoyunlu palace was Akhi-Farac-ibn Ali. One of the commanders of Shah Ismail was Akhi Soltan Tekali) also proves it.

Keywords: Akhisim, Ahi organizations, Futuwwa, treatises on Futuwwa, Ahi Farac Zancani, Ahi Evren

Giriş

Geçmişten günümüze her halkın tarihinde kendine özgü kahramanlık gelenekleri olmuştur. Ortaçağda bu tarzdan gelenekler temelinde şekillenmeye başlayan birlikler, mevcut olduğu toplumların sosyopolitik hayatına ciddi etki ederek onların gelişiminde önemli rol oynamaya başlamıştır. Bu açıdan Hıristiyan ahlakı temelinde şekillenen Avrupa şövalyeliğinin veya Buşido felsefesi ve prensiplerini özümseyen Japon samuraylığının ait oldukları toplulukların sosyopolitik yaşamında oynadıkları rolü hatırlamak yeterlidir.

İslam dininin yayılmasıyla birlikte birçok bakımdan “ortak değerlerin taşıyıcıları” olarak tanımlanabilecek Müslümanlar arasında da söz konusu değerlere özgü kahramanlık gelenekleri temelinde yeni tip kurumlar oluşmuştur. İslam dininde üstün özellik sayılan Sahavet (cömertlik) ve Şecaat (yiğitlik) gibi öğeleri içeren Fütüvvet böyle kurumlardan biriydi. Fütüvvet birlikleri İslam’ın ilk yüzyıllarından itibaren Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Türkistan, Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısırda çeşitli zümrelerden olan insanları kahramanlık, yiğitlik, adalet ve bu kabilden diğer değerler temelinde birleştiren kurumlar olmuş ve yayıldıkları alanlarda büyük saygı kazanmışlardır. Yayıldığı çeşitli coğrafyalarda civanmert, ayâr (ayyaran) veya feta (fityan) gibi isimlerle anıldıkları bilinir (Kazıcı, 1988: 540). Zamanla Fütüvvet dâhilinde yaşanan krizler bu birliklerin zayıflamasına ve nüfuzdan düşmesine neden olmuş ve neticede İslam dünyasındaki ayrı ayrı halkların kahramanlık geleneklerinin canlanması sürecine geçilmiştir. Sonuçta Fütüvvet geleneklerinden de yararlanılarak ayrı ayrı halklara ait kahramanlık geleneklerinin üstünlüğü temelinde yeni tip kurumlar oluşmaya başlamıştır.

Yeni şekillenmeye başlayan bu kurumlardan biri de Orta Asya’dan Balkanlara kadar büyük bir coğrafyada ve özellikle de Türkler arasında etkin olmuş Ahilik öğretisiydi. Fütüvvet birliklerine has ilkeleri incelerken bu ilkelerden (özellikle de

ahlak, eğitim ve öğretim alanlarında) birçoğunun Ahî birliklerinde de devam ettiğini ve bunların İslami değerlerle de harmanlanarak zenginleştiğini görüyoruz. Örneğin; eli, kapısı ve sofrası açık olmak; gözü, dili ve beli kapalı olmak; cömertlik ve misafirperverlik gibi ilkeler hem her iki kurumun hem de İslam'ın üstün değerleridir (Çağatay, 1990: 100-101). Ahîlerin Fütüvvete ait ilkelerin birçoğunu hem iş ve sanat hayatlarında, hem de zaviyelerinde canlandırarak yaşatmaları Fütüvvet geleneklerinin etkisi gibi değerlendirilebilir (Özerkmen, 2004: 60). Şöyle ki, *ahîlik o, dönemin sosyal gerçekliğinden doğan ve ortaçağda Araplar ve Farslar arasında yaygın olan Fütüvvet düşüncesi ile eski Türklere has Alplik ve erenlik geleneğinin kaynaşması sonucu oluşmuş, inanç sistemi bakımından Tasavvufu temel alan ve ahlaki değerlere özel önem veren, yayıldığı toplumlarda ekonomik, sosyal, askeri ve kültürel işlevler üstlenen ve meslek adamlarını ve sanatçıları bir çatı altında birleştiren büyük bir sistemdir.*

1. Ahîliğin İlk Oluştığı Bölgeler

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'dan Balkanlara, Orta Doğu ve Kafkaslara kadar geniş bir coğrafyada yayılmış olan Ahîliğin ilk olduğu bölgelerden biri Azerbaycan sayılsa da Ahîlikle ilgilenen uzmanların birçoğu ilk Ahî birliklerinin X-XI. yüzyıllarda Orta Asya'da ortaya çıktığını ileri sürer. Kırım'da Ahîliğin Orta Asya'daki Türkler arasında oluştuğunu ve XII. yüzyılda Azerbaycan'a ve daha sonra oradan da Küçük Asya'ya geçtiğini vurgular (Kırım, 1981: 31). Böyle bir kanının oluşmasındaki temel nedenlerinden biri, Nişabur, Horasan ve Buhara gibi şehirlerin de VIII – IX. yüzyıllardan itibaren Tasavvuf ve Fütüvvet düşüncelerinin esas merkezleri haline gelmiş olmaları ile ilgilidir. Zira IX. yüzyıldan sonra Ahîliğin şekillenmesinde önemli rol oynayan Fütüvvet düşüncesi liderlerinin çoğunluğu ya Horasan'da yetişmiş ya da Ahmed b. Hadraveyh (ö. 854), Ebu Hafs el-Haddad, Ebu Turab en-Nahşebi, Ebu Abdullah es-Siczi, Muhammed b. Fazlı el-Belhî, Ebul Hasan el-Buşencî gibi Fütüvvet ehlinde olan sûfiler Horasan kökenliyidiler (Uludağ, 1996: 260). Öte yandan Türklerin ve İranlıların iç içe yaşadığı bu bölgede Zerdüştlük, Manilik, Budizm ve Şamanizm gibi din ve mezhepler birbirlerini etkileyerek yeni tip akımların ve tarikatların oluşumuna yol açmaktaydı. Şaman unsurlarının güçlü olduğu Yesevilik, Kübreviyye ve Nakşibendilik gibi Türk sûfi tarikatlarının oluşma süreci de bu bölgede gerçekleşmiştir. Türk tarihçisi Bahaüddin Varol Horasan bölgesinin İslam kültüründe oynadığı önemli rolü vurgulayarak şöyle yazmaktadır: *“Arap yarımadasındaki hâkim Arap unsuruna karşılık Horasan bölgesi farklı etnik unsur ve kimliklere ev sahipliği yapan bir bölgedir. Bu yapıyla Horasan, İslam'ın evrensel ilkeleriyle kimlik değiştiren Arapların o güne kadar tek hâkim unsur ve tek sesli yapısına İslam kültürü içerisinde farklı ses ve yankıların eklendiği bir coğrafya olmuştur. İslam'ın cahiliye Arap toplumunda ortaya çıkardığı değişim, farklı din ve düşüncelere sahip etnik unsurlar üzerinde daha farklı olmuştur”* (Bahaüddin, 2004: 120). İşte bu açıdan Fütüvvet hareketinin merkezlerinden biri kabul edilen ve Türklerin de yaygın yaşadığı

ğı bu bölgede Eski Türk alplik-erenlik ve Arap-İran Fütüvvet geleneklerinin sentezi temelinde Ahilik düşüncesinin oluştuğu tahmin edilebilir. Türk tarihçilerinin birçoğu Ahiliğin oluşmasında sadece Türklerin söz konusu olduğunu iddia eder. Bu konuda Türk tarihçisi Tezcan şöyle yazmaktadır: “Her ne kadar Fütüvvet birlikleri, ahî birliklerini etkilemiş olsa da ahî birlikleri Türk kültürü içinde gelişmiş ve Türk kültürü ile yoğrulmuştur. Ahiliğin ahlaki ve eğitici değerlere dayalı temel kurallarını Fütüvvetten aldığı bir gerçektir. Fakat Fütüvvetçilik gelişerek ahilik haline gelmemiştir. Ahilik daha çok Türk merkezli bir kurumdur” (Tezcan 1999: 287).

2. Ahilik Düşüncesinin Azerbaycan’da Yayılması

Ahilik düşüncesinin Azerbaycan’da yayılmasına ilişkin ilk bilgiler Ebubekir Hüseyin ibn Ali ibn Yezdanyar Urmevi’nin (ölümü 944) adı ile ilişkilidir. Güney Azerbaycan’ın Urmiye şehrinde doğmuş ve İbn Yezdanyar adı ile bilinen bu Azerbaycanlı düşünür hakkında Abdurrahman Cami’nin (1414-1492) “Nefahatü’l-Üns” ve Ali Şir Neva’i’nin (1441-1501) “Nesayim’ul Muhabbe min Şemayim’il Fütüvve” adlı eserlerinde geniş bilgi verilmektedir (Baba K. 2007. 21 Ekim). Yezdanyar Horasan’da yetişmiş sûfilerdendi ve yazılarının birinde Horasan’ın bir sûfi merkezi olduğunu şöyle belirtmiştir: “Horasan sûfilerinde söz yok amel var; Bağdat sûfilerinde ise amel yok söz var. Basra sûfilerinde hem söz hem amel; Mısır sûfilerinde ise ne söz ne de amel var” (Bolat, 2004: 240). İbn Yezdanyar’dan sonra onun düşüncelerinin en ünlü temsilcisi ve “Ahî” örgütünün ilk kurucularından biri Azerbaycanlı bilgin Ahî Ferec Zencani’dir (ölümü 1065). Abdurrahman Cami, “Nefahatü’l-Üns” eserinde Zencani’den de bahseder. Cahen’e göre tarihte “Ahî” kavramını bilinen anlamıyla ilk defa Ferec Zencani kullanmıştır (Cahen, 1994: 198). Ahî Ferec Zencani’nin devamlarından olmuş Nahçıvan asıllı Hacı Muhammed Hoşnam ve Tebriz yakınlarındaki Sofiyan kasabası doğumlu Bale Halil fütüvvet-Ahî düşüncelerinin yagınlaşmasında önemli rol oynamıştır (Heyet, 2011: 213). Tasavvufun Azerbaycan’da yayılmasında Hacı Hoşnam’ın önemli rolü olduğunu vurgulayan Terbiyet (Terbiyet, 1987: 371), Bale Halil Merendi’nin de Azerbaycan’ın kadim şeyhlerinden ve ariflerinden biri olduğuna işare eder (Terbiyet, 1987: 42). Bale Halil, ustası Ahî Ferec’den sonra ahilerin şeyhi olmuştur (Heyet, 2011: 213). “Ahî” kelimesiyle eşanlamlı olan ‘Bale’ (Heyet, 2011: 213), Arapçada büyük, yiğit ve sahavetli anlamlarında kullanılır (Terbiyet, 1987: 41).

Devletşah Semerkandi, büyük şair Nizamî Gencevi’nin de Ahî Ferec Zencani’nin müridi olduğunu (Nemetova, 1987: 38) belirtmiş olsa da kanımca bir yanlışlığa yol açmıştır. Zira Zencani Şeyh Nizamî’nin doğumundan yetmiş yıl önce vefat etmiştir. Bertels de Devletşah tezkiresindeki Nizamî Gencevi’nin Ahî Şeyhi Zencani’nin müritlerinden olduğu hakkındaki ifadesini şüphe ile karşılar (Bağirov, 2007: 71). Şeyh Nizamî iyi ihtimalle kendini onun (Ahî Şeyhi Zencani’nin) manevi

müridi gibi görmüş olabilir. Nitekim Bertels, Nizami'nin de ahî sûfi tarikatının - zalim hükümdarlara karşı mücadele eden "emek şövalyelerinin" gizli atölye topluluğunun - üyesi olduğunu kanıtlamıştır. Krımski, Nizami'nin çok genç yaşlarında Ahî tarikatına katıldığını iddia eder (Bağırov, 2007: 54). Resulzâde ise Nizami'nin eserlerinde Ahîliğe ilişkin motiflere işaret etmektedir: "Sadece 'Hamse'nin edebi teşbihleri arasında 'Ahîliği' anımsatan fikirlere değil, esnaf toplulukları arasında yaygın ve onları birleştiren 'Ahî' ideolojisinde de Nizami görüşlerine uygun öğelere rastlıyoruz. 'Fütüvvetname'lerdeki ahlak kuralları ile Nizami'deki ahlaki beyitleri karşılaştırdığımızda öğretici sonuçlara varmaktayız" (Resulzâde: http://rasulzade.org/books/9_4.html).

XII. yüzyıl düşünürlerinden "kemale ermiş arif, tarikat mürşidi ve gerçeklik rehberi" Sadeddin Mahmud Ebulkasım oğlu Tebrizi de Ahî idi (Krımski, 1981: 31-32). Bazı araştırmacılar Hakanî Şirvani'nin de Ahî düşüncesinin taşıyıcısı olduğunu ileri sürer. Profesör Yusufu, Hakanî'nin gazel ve beyitlerinin bir kısmının günümüz Türkçesine uyarlandığı derlemeye yazdığı "Hakanî Şirvani ve edebi mirası" adlı önsözde şöyle yazmaktadır: "Şair bakış açısı itibariyle önceleri Aristo-İbn Sina felsefesine sempati beslemiş, hikmeti-meşşaiyi kabul etmiş, fakat çok geçmeden de bu pozisyondan uzaklaşmış ve ahîlik düşüncesine geçmiştir. Eserlerindeki hümanizm ve Yunan felsefesine eleştirel yaklaşımı da ahîlik bakış açısı ile var olan bağlılığı belirler. Sûfîzme, melamiliye, kalenderiyeye yakın duran sanatçı, ahîlik düşüncelerinin savunucusu olmuş, ahîlik onun eserlerine sağlam ve derin hümanizm, halkçılık ve demokratiklik kazandırmıştır" (Yusifli, 2004: 6). O, Hakanî eserlerinden; "Merdlerin, yani Ahîlerin ayak toprağını başına taç et, ancak altın taç alıp gizli sırrını belli etme", "Şaha meftun olan kimse derviş değil, gerek derviş fakirle şahı bir gözle göre", "Toprak senin dadın oldu, sütünü emdin, o da senin kanını emecek. Senin kanın dadının verdiği süttendir. Elinde tuttuğun bade civanların kanıdır içme, zalimlerin nefsi gibi bu kan içen dünyanın içi mezaristan, eşiği ise bağ bahçedir" (Yusifli, 2004: 10-11) gibi örnekler vererek onun ahîliğe mensupluğunu kanıtlamaya çalışır.

Ahîliğin bir örgüt gibi şekillenmesinden önce Yakın ve Orta Doğu'nun, aynı zamanda Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde sanatçı birlikleri mevcut olmuş ve bu sanatçı birliği geleneklerinin Ahîliğin oluşumunu etkilediği ihtimal dışı değildir. Zira Ahîliğin sanatçıları ve meslek erbaplarını bir çatı altında toplaması ve daha çok ekonomik temelli olması bu ihtimalin doğruluğunu güçlendiriyor. Ortaçağ Azerbaycan şehirlerinin tarihine göz attığımızda IX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde de sanatçı "kardeşlik"lerinin (birliklerinin) oluşumuna şahit olmaktayız. Bunu Ortaçağ Azerbaycan şehirlerinde kuyumcular, bezzazlar, tatlıcılar, boyacılar, demirciler, dericiler, kasaplar, papagçılar, duluşçular, serraclar, sandıkçılar, misgerler, nalbantlar mahallelerinin olması ve bu mesleklerden herhangi birini icra eden sanatçının ilgili sanatçı kardeşliğine dâhil olmasının gerekliliği de kanıtıyor (Azerbay-

can tarihi, 1996: 239). Meslek birlikteliği temelinde şekillenen bu oluşumlar o dönemlerde Azerbaycan şehirlerinde yerel yönetim ögelerinin şekillenmesine neden olmuştur. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, XI. yüzyılda Yakınoğu'nun birçok ülkelerine yayılmış bu birliklerin Bakü, Şamahı, Beylegan, Gence ve diğer Azerbaycan şehirlerinde kendi örgütleri vardı (Azerbaycan tarihi, 1999: 344) ve bu birlikler şehirlerin siyasi hayatında da önemli rol oynamaktaydılar (Eliyarlı, 2012: 335). Beylegan ve Şabran'da duluşçular ve ekmekçiler mahallelerini ortaya çıkarmış arkeolojik kazılar da bu dönemde meslek ve sanat birliklerinin varlıklarının kanıtıdır (Azerbaycan tarihi, 1998: 411).

Araştırmacı Haydarov ise Azerbaycan dâhil birçok Müslüman Şark şehirlerinde IX-XII. yüzyıllarda “esnaf” istilahi adıyla kayda alınan sanatkâr örgütlerin varlığından bahseder. Bu örgütlerin tepe noktasında “reisler” vardı (Haydarov, 1987: 46-48) ve “Tarih el-Bab” adlı kaynaktaki serraçların ve debbağların reis adlarına rastlanmaktadır. “Tarih el-Bab”dan, özellikle Derbent'te reislerin büyük siyasi nüfuza sahip olduğu anlaşılıyor (Tarih el-Bab, 1963: 71; 75; 79). Minorski'ye göre “reis idarecilerle halk arasındaki irtibatı sağlayarak yukarının emirlerini aşığıya iletiyor ve şehir sakinlerinin adına şikâyet ve talepleri dillendiriyordu” (Minorski, 1963: 163-164). X. yüzyılda Gence'de ipek pazarlamacısı reisi (gezzas) görevi vardı; XI. yüzyılda Şirvanşahlı muhalefette olan reisler sırasında Derbend'in serraç ve debbağlarının reisi el-Heysen ibn Maymun el Bein'in (1075 yılında öldü) adı çekilir. Bakü'de inşaat işi sanatkârları reislerinin isimleri İçerişehir'deki Sıkkale Camii'nin duvarındaki kitabede yer alır; kitabede “el-ustaz er-Reis” sıfatıyla Muhammed ibn Ebubekir'den bahsedilir. Sanatkârlık birliklerinin başkanları hakkında Hakanî'de de bilgi vardır; ona göre, eskiden feodal hiyerarşinde daha üstün konumda olan ustabaşılar, şairin döneminde kendilerinin toplumsal-siyasi konumlarını kaybetmişlerdi: “... bugün (onlar) kürkçü ve bez pazarlamacıları gibi muamele görüyorlar” (Azerbaycan tarihi, 1998: 344). Ahilik Anadolu'da etkin birliklere dönüştükten sonra Azerbaycan'da bulunan sanatçı birliklerine de önemli etkisinin olduğunu belirtmek gerekiyor. Hatta tarihçi Piriyeve, Azerbaycan'da ahilerin “esnaf” veya “möhterife”, Moğol döneminde ise “uzan” adlandırılması ile ilgili bilgilerin olduğunu belirtiyor (Piriyeve, 2003: 247).

Kaçarlardan olan Emin ed-din Mahmud ibn Yusuf ve diğerleri de Ahî olarak tanınmaktaydı. Unsurul-Maali Keykavus'a atfedilen XI. yüzyıl yazılı abidesi olan “Kabusnâme»de genç Ahî civanmertlere ve sûfilere ayrı bir bölüm ayrılmış ve Feruh Zencanî'nin adından da burada bahsedilmiştir (Kabusnâme, 2014: 212-227).

Ahiliğin şekillenmesinde çok önemli role sahip fütüvvetin XII. yüzyılda yeniden canlandırılmasında Ortaçağın büyük sûfi entelektüellerin biri olan Ömer Sühreverdi'nin (1145-1234) de büyük hizmetleri olmuştur. O, Halife en-Nesir'in (1180 - 1225) siparişi ile iki Fütüvvetname yazmıştır (fütüvvetnameler daha son-

ra Ahilerin tüzüğü işlevini görmüştür) (Ocak, 1996: XIII. 264). Bu kitaplarda Sühreverdî, fütüvvanın temel ilkelerini ortaya koymuştur. Halife en-Nesir'in saltanatı döneminde fütüvvaların kurulması için uygun koşullar oluşturulmuştu. Sühreverdî bu uygun ortamdan yararlanarak hilafetin çeşitli bölgelerinde bu tür kurumların oluşturulmasında, özellikle de aristokrasi arasında fütüvvaların yaygınlaşmasına önem vermiştir. Halife, Fütüvve örgütleri zinciri aracılığı ile İslam'ın çeşitli kanatlarını birleştirilen manevi bir İslam toplumu yaratmak istiyordu. Şiiliğe ve İsmailiğe hoşgörüsü ile tanınan Halife en-Nesir'in dini danışmanı olan Ömer Sühreverdî kendi döneminde fütüvva denilen aristokrasi kardeşliklerin oluşturulmasına ve onların yönetim kurallarının hazırlanmasına katılmıştır. Bir kural olarak halifenin gönderdiği "kemerî eyanî-eşref" Fütüvve makamına yükselen kişinin beline Büyük Mürşid Şihabeddin Ebuhefs Ömer Sühreverdî takardı. Sultan İzzeddin I. Keykavus'un (ölümü 1220) ve birçok beylerin fütüvva üyeliğine kabul edilmesi töreninin tasviri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu merasimlerin geleneksel dini rakslar eşliğinde gerçekleştiği görülmektedir. Halife'nin elçisi gibi sultanın sarayına gelmiş Sühreverdî ilerlemiş yaşına rağmen kendi müritleri ile birlikte aynı rakslarda iştirak etmiştir (Kacar, 1997: 65-66).

Sühreverdîye tarikatının üyesi Necmeddin Ebubekir Tebrizî (ölümü 1313) tarafından da "Fütüvvetname" kaleme alındığı bilinmektedir. Şeyh Sadeddin Hemevi'nin müridi olan Tebrizî'ye, Vezir Hacı Reşideddin büyük saygı beslemiş ve onunla mektuplaşmıştır. Mertlik hakkında güzel ve ince sözler mecmuası olan "Fütüvvetname" eserinde şöyle yazıyordu: "Mertlik üç türdür: Birincisi, Allah'ın emrini savunmak; ikincisi, Allah tarafından gönderilmiş peygamberin şeriatına uymak; üçüncüsü, seçilmiş Allah kullarının meclisinde olmak. En hakiki mertlik; Allah'tan başka ne varsa terk etmektir" (Terbiyet, 1987: 164).

Tüm bu gerçekler Azerbaycan'ın ahilik düşüncelerinin oluştuğu ve yayıldığı ilk bölgelerden biri olduğunu göstermektedir. Ahiliğin önemli araştırmacılarından biri Türkiyeli tarihçi Bayram da Anadolu'da Ahî örgütünün ortaya çıkışından önce Azerbaycan'ın çeşitli şehir ve kasabalarında Türkmenler arasında Ahilik mesleğine mensup, kendilerini Ahî olarak isimlendiren tüccar ve sanatçıların varlığına işaret etmektedir (Bayram, 2003: 59).

3. Azerbaycanlı Ahilerin Anadolu'da Ahiliğin Yayılmasındaki Rolü

Ahilik, XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadoluda da geniş yayılarak toplumsal, siyasal, ekonomik ve ticari alanlarda önemli rol oynamaya başladı. Nitekim, Ahiliyin örgütlenerek güçlü bir müesseseye dönüşme süreci de Anadoluda gerçekleşti. Bayram, Anadolu Ahiliyini İslâm Dünyası'nın hiçbir yerinde görülmeyen bir şekilde ve istikamette gelişme göstererek teşekkül etmiş bir esnaf ve sanatkarlar teşkilâtı kimi tanımlamaktadır (Bayram, 1991: 5).

Ahîliyin bir müessese haline dönüşmesinde ve Anadolu'da yaygınlaşmasında Azerbaycan Türkleri de büyük rol oynamıştır. Sadece Ahîliyin bu bölgede teşkilatlanmasında ve Ahîliye dair düşüncelerin yayılmasında değil, genel olarak XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun kalkınmasında da Azerbaycan'dan gelen sanatkâr ve âlimlerin etkin olduğu bilinmektedir. Döneme ait "Selcukname"lerde, II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) 1170 yılında yeniden inşa ettirdiği Aksaray'a Azerbaycan'dan âlimler, gâziler ve tüccarlar getirdiği ve iskân ettirdiği yazmaktadır (Anonim, 1952: 25). XIII. yüzyılda sadece Konya'da Azerbaycan'dan gelmiş Siraceddin Urmevi, Mahmud el-Hoyi (Ahî Evren), Mecideddin Merendi (Baba Merendi), Şems-i Tebrizi, Necmeddin Nahçıvani, İzzeddin Urmevi, Bedreddin Tebrizi, Emineddin Tebrizi, Taceddin Hoyi, Ahmed b. Mahmud Tusî gibi bilim ve tasavvuf adamları yaşamışlardır (Turan, 1993: 233). İslam'ın Anadolu'da yaygınlaşmasında ve esnaf zümresinin teşkilatlanmasında, Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen ve Orhan Bey ile birlikte Bursa'nın fethine (727/1326) katılan, Ahmet Yesevî müritlerinden olduğu söylenen Geyikli Baba büyük hizmetlerde bulunmuştur (Köprülü, 1984: 46; Rıhtım, 2010: 109).

Azerbaycan'dan gelmiş Ahîlerin Anadolu'daki rolüne vurgu yapan Bayram, bu konuda şöyle yazmaktadır: "*Anadolu'da Ahî Teşkilâtının zuhurundan önce Azerbaycan'ın muhtelif şehir ve kasabalarında Türkmenler arasında Ahîlik mesleğine mensup, kendilerine Ahî denilen esnaf ve sanatkâr insanlar vardı. Fakat bunların bir örgüt hiyerarşisi içinde bulunmadıkları, münferit mesleki faaliyetleri icra edenler oldukları görülmektedir. Bilhassa Ahlat-şahlar (Sökmenoğulları) devleti döneminde, Ahîlerin Sökmenler ülkesinde yaygın olduklarını biliyoruz. Vaki Anadolu'daki ilk Ahîlerin hemen hepsi Azerbaycan'dan ve ba husus Sökmen İlinden gelmiş kişiler oldukları görülmektedir. Anadolu Ahî Teşkilâtının baş mimarı sayılan debbağların (derici esnafının) piri olup, Ahî Evren diye ünlenen Hacı Nasîrü'd-din Mahmud, Hoyludur. Ahî Türk ve kardeşi Ahî Başara Urmîyelidir. Hoy ve Urmîye o dönemde Sökmen iline dahil idi. Tacir Mevdûd'un oğulları Ahî Şihabeddin Çoban ve Ahî Bedreddin Yaman Ahlatlıdır. Ahî Ahmet Nahcevanlıdır. Ahî Yusuf Sürmarlıdır. Velhasıl Merendli, Tebrizli, Zencanlı, Me-rağalı Ahîler bulunmaktadır. 34. Abbasi Halifesi en-Nasır Li dinillah'ın kurduğu Fütüvvet Teşkilâtının üyeleri olan bu ilk Ahîler Anadolu'da örgütlenerek, esnaf ve sanatkarları içine alan bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Ahîlik Fütüvvet Teşkilâtının içinde teşekkül etmiş ise de bilahare ayrı bir biçimde yapılmış, Fütüvvet Teşkilâtı ortadan kalktıktan sonra da Ahîlik Anadolu'da varlığını uzun süre devam ettirmiştir"* (Bayram, 2001: 2-3).

Ahî Türk lakaplı Hüsamettin Çelebi ve onun neslinin Konya'da çok büyük nüfuz sahibi olması hakkında kaynaklarda geniş bilgi vardır. O, Celaleddin Rumî'nin "canişinlerinden" olmuş, 1284 yılında ölmüştür (Terbiyet, 1987: 399). Mezar üstü anıtının kitabesinde şu sözler yazıyor: "*Bu türbe şeyhlerin şeyhi, âriflerin önde geleni,*

doğru yolun (İslam) ve bilginin ışığı, dokuzuncu gök hazinelerinin anahtarı, yeryüzü hazinelerinin güvenilir adamı, zamanın dostu, erdemin babası, Hakk'ın ışığı Ahî Türk olarak bilinen Urmiyalı Hasan oğlu Hüsamettin'indir. Allah ondan ve onlardan razı olsun. Onların ruhunu kutsal etsin. 683 yılının Şaban ayınının 24” (Erdoğan, 2000: 40).

Aslen Marağalı olan Ahî Mecduttin Ankara'nın ileri gelen ahilerinden biri olmuştur. Celâlettin Rumî'nin meclislerinde de iştirak eden Hoca Mecduttin Marağî hakkında Ahmet Eflakî kendisinin “Ariflerin menkıbeleri” adlı eserinde genişçe bahsetmiştir. Onun verdiği bilgiye göre “Evhadiyye” tarikatının şeyhlerinden olan Hoca Mecduttin Marağî, ticaretle uğraşan çok zengin ve hayırsever bir kişi olmakla beraber büyük ilim ve düşünce adamı idi (Eflâkî, 1986: 205; 219-220; 373-374). Mevlana Celâlettin Rumî döneminde yaşamış, Konya' daki tanınmış Ahî başkanlarından olan Ahmet Erdebili de Azerbaycan'dan idi (Memmedli, 2008: 30).

Ahîlik fikrini sistemleştirerek güçlü Ahî birlikleri oluşturup onu Anadolu'da, Azerbaycan'da ve diğer coğrafyalarda etkinleştirenler arasında Şeyh Mahmud Hoylu ismi en önde gelir. İşte bu yüzden bazı araştırmacılar ahîlik birliklerinin kurulmasını onun adı ile ilişkilendirmektedir. Şeyh Mahmud Hoylu, 1171 yılında Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğmuş, ilk eğitimini kendi memleketinde aldıktan sonra Horasan'a gitmiş ve orada Fahreddin Razi'den çeşitli ilimler öğrenmiştir. Daha sonra o Ahmet Yesevî'nin müritlerinden tasavvufu öğrenmiştir. Bu dönemde büyük sûfi Şihabeddin Sühreverdi ile görüşmüş ve onun konuşmalarını dinlemiştir. Hac ziyareti sırasında Şeyh Ehveddin Kirmanî ile görüşmüş ve onun müridi olmuştur. Şeyh Kirmanî ile yakın ilişki içinde olan mürit Mahmut'un bu yakınlığı Şeyh Kirmanî'nin kızı Fatıma ile evlenmesi ile daha da pekişmiştir.

Ehveddin Kirmanî ile birlikte Anadolu'ya gelen Mahmud Hoylu önce Kayseri'ye yerleşmiş ve burada bir debbağlık imalathânesi açmıştır. O, şeyhi ile birlikte Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerini dolaşarak Ahîlik anlayışının yayılması ve örgütlenmesine öncülük etmiştir (Rıhtım, 2012. Nisan). Kısa sürede Anadolu'da büyük üne kavuşan Mahmud Hoylu dolaştığı çeşitli şehirlerde sanatkarları ortak çatı altında toplamaya çalışmış, onlara Ahîlik düşüncelerini anlatarak Ahî örgütünü kurmuş ve Ahîliğe has bilgileri yaymaya başlamıştır. Anadolu'da yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan Ahîler onu kendilerine Şeyh kabul ederek “Ahî Evren” lakabıyla şerefleştirmişlerdir. Hocası ve kayınpederi Şeyh Kirmanî'nin vefatından sonra Kayseri'de uzun bir dönem yaşadıkdan sonra Hoylu, öncelikle Konya şehrinde sonra ise Kırşehir'de yaşamaya başlar. O, burada Ahîliğin teorik ve pratik esaslarını yansıtan birçok değerli eserler yazmış (“Metaliul-ıman”, “Menahüci Seyfi”, “Tasiretülmübtedî ve Tezkiretülmünheci”, “Yezdani-Sinaht”, “Mürîdil-kifaye”, “Ağaz-u enam”, “Medhi-fakru Zammı dünya”, “Risale-arz”, “Mukatebat Beyne Sadruddin Konevi”, “Cihadname”, “Letaif-i Hikmet”, “Mürşid-ül-Kifaye”, “Tercüme-i Elvah-ı İmadi”, “Et-Teveccüh-ül-Etemm” vs.) “Mürşid-ül-Kifaye” ve “Yezdani-Sinaht” eserlerini ise Sul-

tan Alieddin Keykubat'a sunmuştur. O, Moğol işgaline karşı askeri ve siyasi mücadelede bulunmuş ve buna göre de Kırşehir'in Emiri Nureddin Caca tarafından 1261 yılında 93 yaşında idam edilmiştir. Fakat Ahî Evren'in yarattığı bu tarikatın etkisi uzun yıllar yakın ve orta doğuda, özellikle de, Anadolu'da ve Azerbaycan'da devam etmiştir.

4. Azerbaycan'da İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Dönemlerinde Ahilik

İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde Ahilik Azerbaycan'da bir örgüt haline gelmiş olmasa da, Ahiler, ülkenin sosyopolitik, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamaya başlamıştı. İbn Bezzâz lakabıyla tanınan Tevekkülî ibn İsmail ibn Hacı Muhammed el-Erdebili'nin 1358 yılında Farsça kaleme aldığı Safavilerin tarihine dair temel kaynaklardan biri sayılan "Safvetü's-Safâ" isimli eserde, ayrıca söz konusu eserin 1542-43 yıllarında Mevlânâ Muhammed ibn Hüseyin Katip Nişâtî tarafından Farsçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmesi sonucunda ortaya çıkan "Şeyh Safi Tezkiresi" adlı eserde Safavi şeyhleriyle ilişkisi olan bir çok Ahînin ismi geçmiş ve Ahilerle bağlantısı bulunan hikâyeler anlatılmıştır. "Safvetü's-Safâ"da Ahî Ferec Zengani, Ahî Süleyman, Ahî Ali Dulûzî, Ahî Hacı Bezzâz Erdebili, Ahî Hasan, Ahî Ali Şirazi, Ahî Şihab, Ahî Mir Ali, Ahî Mirmir, Ahî Cebrail Kerbindeştî, Ahî Ahmedşah Erdebili, AhîŞadi Habbâz Erdebili, Ahî Celal Silahî Erdebili, Ahî Kemal Erdebili, Ahî Sultanşah Haddâd Erdebili, Ahî Musa, Ahî Ebu Bekr Suraki, Ahî Bedel Halhalî, Ahî Hanife, Ahî Bâla Tebrizi ve Ahî Şahmelik gibi Ahiler hakkında gerekli bilgiler veriliyor (Musalı, 2011: 800). Araştırmacılar için önemli kaynaklardan biri olan "Şeyh Safi Tezkiresi"nde ise 19 Ahî hakkında bilgi verilmiş ve onlara dair 37 hikâye yer almıştır (Musalı, 2011: 46). Safavi tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan Efendiyev, sırasıyla hem "Safvetü's-Safâ"yı hem de "Şeyh Safi Tezkeresi"ni kaynak göstererek Şeyh Safiyeddin'in müridleri arasında yaklaşık 30 farklı sanatkârlık ve ticaret dalının temsilcilerinin bulunduğunu yazmaktadır (Efendiyev, 1961: 62). Hem "Safvetü's-Safâ"da, hem de "Şeyh Safi Tezkeresi"nde Azerbaycan Ahilerinin lideri olmuş Ahî Ferec Zencani dahil Şeyh Safi'nin çağdaşları olmuş bir çok Ahîye dair hikâyeler yer alır ve onlardan hürmetle bahs edilir.

Bazı araştırmacılar Safeviye tarikatının oluşumunda Ahilik düşüncelerinin katkısı olduğunu ve tarikatın ondan etkilendiğini ileri sürer (Musalı, 2011: 49). Köksal, Radavî "Fütüvvetnâme"siyle Safeviye tarikatının kaynaklarından olan "Şeyh Safi Buyruğu"nu mukayise ederek sözkonusu kaynaklar arasında bazı benzerlikler olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacıya göre, eserlerin her ikisinde "miyan-beste"de açık olması gereken 14 ve kapalı olması gereken 12 nesne konusundaki bilgiler birbirinin aynıdır (Köksal, 2008: 80-82).

Şeyh Safi Azerbaycan Ahilerinin lideri olmuş Ahî Ferec'i büyük hürmet ile hatırlamış ve müritleriyle beraber Sultaniye şehrine giderken yolculuk esnasında Ahî

Ferec'in türbesini ziyaret etmişti (Şeyh Safi, 2006: 221). "Şeyh Safi Tezkiresi"nde Şeyh Cüneyt Bağdadi'nin (M. 820-910) şeyhi olmuş Ahî Ferec Erdebilî ismindeki bir diğer Ahîden de bahsediliyor ve Şeyh Safi'nin şu sözlerine yer veriliyor: "gençliğimde vaktimin çoğunu Erdebilî Ahî Ferec'in türbesinde geçirirdim" (Şeyh Safi, 2006: 60). Kaynaklara göre, Şeyh Safi'nin tarikat önderi olduğu dönemde en yakın silahdaşlarından biri de çömlekçi Ahî Ali Dulûzî olmuştur. Onun adına kaynaklardaki birkaç hikayede rastlamaktayız. Bu hikayelerde Şeyh Safi ile Ahî Ali'nin birlikte sefere çıktığı (Şeyh Safi, 2006: 626), Ahî Ali'nin Safavi Şeyhi'nin buyruk ve emirlerini uyguladığı sahneler yer almaktadır (Şeyh Safi, 2006: 124-125; 130; 155; 287-288; 626; 629).

Bu dönemde Azerbaycan'da geniş yayılmış Halvetilik ve zahidlik tarikatlarının Şeyh ve müritleri arasında da Ahîlere rastlamak mümkün. Şeyh Ahî Mirem'in, Ahî Muhammed'in, Ahî Yusuf'un, Şeyh İzzettin'in ve Şeyh Sadrettin'in gibi önemli isimlerin Halvetilik tarikatına üye olduğu bilinmektedir. Zahidilik tarikatının Şeyhi İbrahim Zahid'in müritleri ve halefleri arasında da Ahîler bulunuyordu. Ahî Muhammed'i, Şeyh Ahî Yusuf Şirvani'ni ve Ebul-Füyüzat Ahî Kerimüttin Muhammed'i örnek gösterebiliriz (Heyet, 2011: 219)."

Azerbaycan'ın tarihi topraklarında Ahîlere mahsus birçok zaviyelerin, türbelerin, epigrafik yapıların yaygın olması da bu dönemlerde Ahîliyin Azerbaycan'da varlığını kanıtlamaktadır. Aşurbeyli, Dorn'a istinaden Bakü Kalesi'nin güney kapısına 1384 yılının Recep ayında kazanmış kitabede yapıyı inşa eden Ahî Ramazan eş-Şirvani'nin adının yer aldığını belirtmektedir (Aşurbeyli, 2006: 188). Aynı kitabeyi detaylı bir şekilde inceleyen Nemetova ise kitabenin kale duvarları ile bir ilgisinin olmadığını ve o dönemde Bakü'de bulunan bir zaviyeye ait olduğunu düşünmektedir. Yazar, söz konusu zaviyenin tahrip olduktan sonra kitabenin kale duvarlarının tamirinde kullanıldığını ileri sürmektedir. Öte yandan bu kitabede kale duvarlarının değil, imaretin inşası hakkında bilgi verilmektedir. Kitabede şöyle yazılmaktadır: "Bu imaret 786 yılında (miladi yaklaşık 1367 mübarek Recep ayında) Ahî Ramazan Aşşirvani tarafından yaptırıldı" (Nemetova, 1959: 116). Zannımızca, Nemetova'nın söyledikleri gerçeğe daha uygundur. Kitabe ile ilgili bir diğer tartışma, 786. hicri yılının miladi tarihe çevrilme hesabında yanlışlığa yol verilmesi ile ilgilidir. Öyle ki, Sara Aşurbeyli'nin getirdiği iktibasta hicri 786 yılı miladi 1384 yılı gibi verilirken Nemetova'nın bilinen kitabında ise miladi 1367 yılı gibi verilmiştir. Abşeron'daki Kürdehanı köyündeki zaviyenin kitabesinde ise şöyle yazılmaktadır: "Bu şerefli zaviyenin büyük şeyhlerinin örnek kişisi, vahît müdafaa aslanı Ahî Nurullah ibn Hacı Ebayile için yapılması sekiz yüz elli ikinci yılında (h.852/m.1448-49) emredilmiştir" (Azerbaycan tarihi, 1999: 142). Tebriz yakınlarındaki Bilyanguh'da yerleşen Ahî Sedi Kalesi (1438 yılında Karakoyunlu hükümdarı, İskender oğlu Kubad tarafından bu kalede hapsedilmişti) (Onullahî, 1982: 74). Nardaran pirinde defnedilmiş

Mirza Muhammed ibn Hacı Ahî Asur' un kitabesi, nüfusunu Azerbaycan Türkleri oluşturmuş şimdiki Ermenistan'ın Eleyez köyündeki Ahî Tevekkül'ün zaviyesi (XVI yüzyıl). Gence şehrindeki Cömert Kasap türbesi, Zengezur'daki Comerdli köyü, Guba'daki "Cömert" adlı kutsal yerin olması da Güney Kafkasya'da Ahî teşkilatının varlığını göstermektedir (Azerbaycan tarihi 1999: 142).

İlhanlı devletinin dağılma sürecinde Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde Ahıcuk (küçük Ahî) adlı kişi birkaç yıl idareyi elinde tutmaya muvaffak olmuştur (757/1356-760/1359). Kalkaşandlisi'nin verdiği bilgiye göre, o siyasi yazışmalarında sadece Ahıcuk, yahut da ahî takma adını kullanıyordu. O Cobanilerden Melik Eşref'in taraftarıydı (Taeschner, 1964: 285).

Ortaçağ Azerbaycan'ında nüfuzlu Ahîlerden biri de Ahî Kasap olmuştur. Onun önderliğinde 1406 yılında Tebriz'de Timurlulara karşı başlatılan isyan sonucunda şehir sanatkarlar ve yoksullardan oluşan isyancılar tarafından ele geçirilmiş ve birkaç ay onlar tarafından kontrol edilmiştir (Azerbaycan tarihi, 1999: 168). Fakat 1406 yılında Karakoyunlu Kara Yusuf, Tebriz'i ele geçirirken Şirvanşah İbrahim'i esir almıştır. O zamanlar Tebriz gazisi ve şehir reisi olan Ahî Kasap başta olmak üzere şehir görevlileri Kara Yusuf'un yanına gidip onun hayatına karşılık vereceği parayı, sonradan bedelini Şirvan devleti hazinesinden almak kaydıyla, değerli şeylerle ödeyip Şirvanşahi tahliye ettirmişler (Nemetova, 1959: 26). Kara Yusufun vezirlerinden biri de Ahî Emir Şeyh idi (Rumlu, 2006: 133). XV. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da nüfuzlu ahîlerden biri de Akkoyunlu emirlerden Ahî Ferec ibn Ali olmuştur. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub 1487 yılında Seydi Ali oğlu Ahî Ferec'i kendi elçisi olarak Memlûklü sultanına göndermişti (Hunci, 1987: 71).

Şirvan'da Ahîliğin yayılmasına ilişkin Sara Aşurbeyli, kendisinin "Şirvanşahlar devleti" adlı eserinde şöyle yazıyor: "Yerel idarecilerin zulmüne karşı savaştan "Ahî" örgütünün Şirvan şehirlerinde; Bakü'de, Abşeronda, Şamahı'da temsilcileri vardı" (Aşurbeyli, 2006: 188).

Araştırmacı Aliyarlı, ortaçağ Azerbaycanı'nda nüfuz kazanmış Ahîlerin, kimsesiz ve garip kimselere karşı sergiledikleri misafirperverliğin halk âdetine dönüşmesinde, yani Halk Ahîler geleneğinin oluşmasında, büyük rollerinin olduğunu belirtmektedir (Aliyarlı, 2012: 235). Araştırmacının bu fikri orta çağlarda Azerbaycan'ı ziyaret eden yabancılar tarafından da doğrulanmaktadır. XV. yüzyılın başlangıcında Emir Timur devletine gönderilen İspanya elçisi Rüi Qonsales de Klaviho, Tebriz civarında yerli halkın katolik yabancıları gösterdiği misafirperverlikten çok etkilenmiştir: "Orda adet böyledir. Elçiler vardıklarında attan inmek ve özel gölgelikte onlar için yere serilmiş halılar üzerinde oturmalı idiler. Bundan sonra hemen her evden yemekler getirilirdi. Kimisi ekmeğe, kimisi yoğurtla dolu badya ve genellikle pirinç-

ten yapılmış çeşitli yemekler getiriyorlardı” (Путешественники об Азербайджане 1961: 55).

5. Azerbaycan’da Safevi Dönemi Ahilik

Safevi devleti kurulduktan sonra Ahilerin ülkenin sosyopolitik hayatında etkin konumda olmuşlardır. Onların Safavilerin iktidar mücadelesine yardım gösterdikleri de bilinmektedir (Azerbaycan tarihi, 1999: 168). Safevi devletinin kuruluşunda ve güçlenmesinde Anadolu’dan göç edip Safevi Devleti’nin hizmetine giren Anadolu Türkmenleriyle birlikte Ahilerin de önemli olduğunu belirtmek gerekiyor. Bu durum, Ahilerin Safavilerle ve Şiilikle ilişkisini de ortaya koymaktadır (Bayram, 2001: 81). Safevi ordularına Ahilerin asker olarak katıldıkları da bilinmektedir. Safevi ordusunda hizmet eden Ahî önderleri genellikle Ahî Bey, Ahî Sultan gibi askerî unvanları ve kendi soyadlarıyla tanınırdılar (Musalı, 2011: 62). Şah İsmail kendi taraftarlarını “gazi”, “sûfi”, “ahî” sıfatları ile isimlendirerek (Efendiyeve, 2007: 56) onlara güvendiğini şiirlerinde de ifade etmiştir:

Şah’ın evladını ikrar edenler

Ahîler, gaziler, abdallar oldu (Hatai, 1966: 57).

Şah İsmail’in komutanlarından biri Ahî Sultan Tekel idi. 1510 yılında Şah İsmail Özbek hükümdarı Muhammed Şeybani Han’a karşı Merv kalesi üzerine yürürken öncü birlikler arasında vuku bulmuş çarpışmada Safavî askerinin komutanı Dane Muhammed Sultan öldürüldüğü için o komutayı ele almış ve Özbekleri bozguna uğratmıştı. Şah ona 5 bin tümen değerinde çok kıymetli bir taç hediye etmişti. Daha sonra bu şahıs 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı’nda Şah İsmail’in yakın korumalarından, Şah’ın şahsî bayraktarlarından biri olmuş, O’nun Osmanlıların eline geçmesini engelleyerek savaş alanından çıkarmayı başarmıştır. Savaşın ardından Şah İsmail ona özel teşekkürlerini sunmuştur (Musalı, 2011: 58). Sonralar Şah, Hazar’ın güneybatı kıyılarının idaresini ona tahsis etmişti. XVI. yüzyılda yaşamış Hacı Zeynalabidin Ali Ebdî Bey kendisinin “Tekmiletül-ehbar” adlı eserinde 1527 yılında Ahî Sultan Tekeli’nin Özbek hanı Übeyd’le savaşta öldürülmesinden ve onun görevinin ve Kazvin’de olan vilayetin Ahî Sultan’ın komutanlarından biri olan Muhammed Bey Şerefeddin oğlu Tekeliye verilmesinden bahsediyor (Şirazi, 1996: 52).

Tahmasp zamanında da Ahiler büyük nüfuz sahibi olmuş, toplumun sosyopolitik yaşamında önemli rol oynamışlardır. Onlardan bazıları önemli devlet görevlerine atanmıştır. I. Tahmasp zamanında vezir olmuş Hacı Ahî Bey bu ahilerden biriydi (Şirazi, 1996: 58). Hacı Ahî Bey, 1530-31 yıllarında Şah’ın Horasan’da olduğu bir zamanda Tebriz hâkimi Tekkelü Ülema Sultan’a karşı başlatılan isyan sırasında vuku bulmuş karmaşalarda öldürülmüştü. Şah Tahmasp Tebriz’e döndükten sonra onun kâtillerini yakalayıp cezalandırmıştı (Şirazi, 1996: 66).

1604-05 yılında I. Şah Abbas'ın Şirvan fethine memur ettiği emirlerden bir tanesi de Ahî Sultan Cakirli olmuştur. Şah ona ve oymağına fetihten sonra Şirvan'ın Mahmudabad bölgesine göçerek orada yerleşmelerini emretmişti (Sümer, 1999: 197).

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Sultanlarının yaptıkları siyaset sonucunda Anadolu'da Ahî kuruluşları tenezzül etmeye başlayarak kendi mahiyetini değiştirmiş ve zamanla işçilik kurumlarına - loncalara dönüşmüşlerdir. XV-XVI. yüzyılın kavşağında Ahîlerin siyasi ve örgütsel bağımsızlığının gerilemesi Azerbaycan'da da sanatkar kuruluşlarının ahîlerin kayımlığından kurtulmasına ve bağımsızlaşmasına yol açtı (Azerbaycan tarihi 1999: 105). Bu süreç, Safavi devleti kurulduktan sonra daha da hızlandı. Bu konuda Aliyarlı'nın fikri ilginçtir: *"Anlaşılan, ahîler öğretisi geniş yayılmakta olan hem bidatçı halk ütopiyalarının, hem de kızılbaş tarikat propagandasının güçlü ideolojik etkisine maruz kalarak sonuncular ile bir nevi calanmıştır. Sonuç itibariyle ahî toplulukları sufi derviş (abdal-kalenderiyye vb.) zaviyeleri ile uzun süren karşılıklı temastan sonra bütünleşmiştir"* (Aliyarlı, 2012: 237). Çok büyük ihtimalle XVI. yüzyılın başlangıcında bu süreç sona ermiş, Ahî grupları teşkilat bakımından Safavi derviş sisteminde kendi varlığını kaybetmiştir. Şah İsmail'in dervişleri çeşitli sanatçı birliklerine tahkim etmesi (Гейдаров, 1967: 117) "dervişleşme" sürecini güçlendirmemiş değildir. Eski Ahî icmalarının üst tabakası feodalleşerek farklı bir şekilde kızılbaş askerlerine ve hizmet beylerine katılmıştır (Aliyarlı, 2012: 237).

6. Sonuç

Görüldüğü gibi Ortaçağ İslam dünyasında yaşanan yeni eğilimler sonucunda şekillenen Ahîler Balkanlardan Orta Asya'ya kadar büyük bir coğrafyada, özellikle Türklerin meskûn oldukları bölgelerde yaygın olmuştur. Kendi örgütlenme sürecini, XIII. yüzyılın başlarında Anadolu'da tamamlayan Ahîler, yayıldığı topraklarda sosyo-politik süreçleri etkileme gücünde olmuş, toplum hayatında dini, iktisadi, siyasi, sosyal ve askeri işlevler yerine getirmiştir. Ahîliğin şekillenmesinde İslam toplumunda var olan cömertlik ve kahramanlık gibi özellikler, ayrıca ortaçağ kentlerindeki sanatçı birliklerine ait gelenekleri yansıtan görüşler önemli rol oynamıştır. Bu geleneklerin en iyi yönlerini dönemin şartları ile uygunlaştırarak kullanılması, örgütü güçlü ve dayanıklı eden önemli faktörlerden biri olarak düşünülebilir.

Ahîlik düşüncesinin şekillenmesinde İbn Yezdanyar Urmevi, Ahîlerin babası sanılan Ahî Fereç Zencani, Şeyh Nizamî, Ömer Sühreverdi ve Mahmut Hoylu (Ahî Evren) gibi birçok Azerbaycanlının önemli rol oynadığını belirtmek gerekiyor. Ahîlerin XIII-XVI. yüzyıllarda Azerbaycan toplumunun sosyopolitik yaşamında nüfuzlu olduklarını, onların Azerbaycan'da mevcut olan çeşitli devletlerde, özellikle Safavilerin iktidarının ilk yüzyılında Vezir, Komutan, Emir gibi önemli devlet görevlerine tayin edilmiş olmalarından anlamaktayız. Diğer taraftan Azerbaycan coğrafyasında Ahîliğe ait yer adlarının ve onlara ait zaviyelerin var olması, ayrıca Ahî

olarak bilinen dönemin birçok ünlü isminin Azerbaycan asıllı olması ve bir takım diğer argümanlar, orta çağda Azerbaycan'da Ahî düşüncesinin popüler olduğunu ve geniş bir alana yayıldığını söylemeye esas veriyor.

Kaynakça

- ANADOL, C. (1991). *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*. Ankara: KB. Yayınları.
- ALİYARLI, S. (2012). Tarihimiz: Açıklanmamış Mevzuları ile. *Mutercim*, Bakü.
- AŞURBEYLİ, S. (2006). *Şirvanşahlar Devleti: Abilov. Zeynalov ve oğulları*. Bakü Azerbaycan Arkeolojisi. (2008). VI, Bakü: Şark-Garb Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi* (1996). *Uzak Geçmişten 1870'li Yıllara kadar*. Bakü: Azerbaycan Yayınevi.
- Azerbaycan Tarihi* (1998). II, Bakü: Elm.
- Azerbaycan Tarihi* (1998). III, Bakü: Elm.
- BABA, K. (2007, 21 Ekim). Azerbaycan'da salefi harekâtı. *Yeni Çağ Gazetesi*.
- BAĞIROV, A. (2001). *Bertels ve Azerbaycan Edebiyatı*. Bakü: Elm.
- BAHAÜDDİN, M. V. (2004). İlk Dönem İslam Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 115-135.
- BAYRAM, M. (1991). *Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtı'nın Kuruluşu*, Konya: Damla Matbaacılık.
- BAYRAM, M. (2001). *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahî Evren*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- BAYRAM, M. (2001). Türkiye Selçuklular Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (10), 1-11.
- BOLAT, A. (2003). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- CAHEN, C. (1996). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları.
- ÇAĞATAY, N. (1990). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: TTK.
- EFENDIYEV, O. (2007). *Azerbaycan Safaviler Devleti*. Bakü: Şark-Garb.
- EFLÂKÎ, A. (1986). *Ariflerin Menkıbeleri*. Büyük Fikir Kitapları Dizisi I, Çev. T. Yazıcı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERDOĞRU, M. A. (2000). Anadolu'da Aliller ve Ahî Zaviyeleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*.(IV), 37-55.
- HEYƏT (2011). *Təsəvvüf Tarixi*. Bakü: Bakı İslam Universiteti Nəşri.
- Kabusname* (2014). Çev. Rehim Sultanov. Bakü.
- KACAR, Ç. (1997). *Gadim ve Orta Asrlar Azarbaycanın Görkemli Şahsiyyetleri*. Bakü: Nicat.
- KAZICI, Z. (1998). Ahilik. md. İstanbul: *DİA* I, 540-542.
- KÖKSAL, M.F. (2008). *Ahî Evran ve Ahilik*. Kırşehir: Arter Ltd. Şti.
- KÖPRÜLÜ, F. (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: DİB.
- MEMMEDLİ, H. (2008). Ahilik ve Onun Azerbaycandaki izleri. *Turkun səsi Makaleler top-*

- lusu*. Bakü: Vektor.
- MUSALI, N. (2011, 20-22 Eylül). Safeviler ve Ahiler. *Erciyes Üniversitesi Ahilik Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Kayseri: Candan Matbaacılık, 45-68
- MUSALI, N. (2011). *İbn Bezzaz'ın 'Safvet Üs-Safa' Adlı Eserinde Azerbaycan Ahiliği*, 1. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) II, Kırşehir, 795-810.
- NEMETOVA, M. (1987). *Asırların Taş Hafızası*. Bakü: Işıq Yayınları.
- NEMETOVA, M. (1959). *Şirvanın XIV-XVI. Asırlar Tarihinin Öğrenilmesine Dair: Epigrafik Abideler Temelinde*. Bakü: Azerbaycan SSR EA Yayınları.
- OCAK, Y. (1996) *Fütüvvetname. DİA. XIII*, 264-265.
- ONULLAHÎ, S. (1982). *XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehri: Sosyal-İktisadi Tarihi*. Bakü: Elm.
- ÖZERKMEN, N. (2004). Ahiliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (44), 57-78.
- PIRIYEV, V. (2003). *Azerbaycan XIII-XV. Asırlarda*. Bakü: Nurlan.
- RESULZÂDE, M. Nizamî Kimdir? http://www.rasulzade.org/books/9_4.html.
- RIHTIM, M. (2012, 12 Nisan). Ahilik, *Zaman Gazetesi*.
- RIHTIM, M. (2010). Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde İlk Sufiler (VIII-XI. Asırlar). *Journal Of Qafqaz University History. Law And Political Sciences*, (29). Bakü, 102-111.
- RUMLU, H. (2006). *Ahsenü't-Tevârih*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- SÜMER, F. (1999). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şah İsmayıl Hatayî (1966). *Eserler: İlmî-Eleştirel Meti*. [İçinde: Şeyh Safi Tezkiresi (2006). (ed. Azizağa Memmedov.)]. Bakü Azerbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
- Safvet üs-Safa'nın XVI. Asır Türk Tercümesi*, (Tertipçiler ve Neşre Hazırlayanlar: Mohsun Nəgsoyly, Sever Cabbarly, Rauf Şeyhzamanly), Bakü: Nurlan.
- Selçuqname*. (1956). (Haz. F. N. Uzluk, Tıpkı Basım). Ankara.
- ŞİRAZÎ, Hoca Zeynalabidin Ali Abdi Bey. (1996). *Tekmiletü'l-Ahbâr*. (Fars dilinden tercüme. mukaddime ve şerhler Ebülfez Rahimli) Bakü: Elm.

- TAESCHNER, F. (1964). Tebrizli Ahicük ve Bunun Ahmedi'nin İskendernamesi'ndeki Yeri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. (Çev: Hüseyin Dağterin). 2 (2), 285-290.
- TERBIYET, M. (1987). *Danışmendani-Azerbaycan* (Azerbaycanın Görkəmli Elm. Sənət Adamları). Bakü: Azərneşr.
- TEZCAN, M. (1999). Ahilik Çerçevesinde Oluşan Türk Kültürünün Temel Taşları. II. *Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Kırşehir
- TURAN, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (1999). Fütüvvet. *DİA*.. c.XIII, 259-261.
- YUSIFLI, H. (2004). *Hakanî Şirvani ve Edebi Mirası*. Bakü: Lider Neşriyyat.
- ЭФЕНДИЕВ, О. (1961). Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: Элм.
- ГЕЙДАРОВ, Микаил (1967). Ремесленное производство в городах Азербайджана XVII в. Изд-во Академии наук Азербайджанской Баку: ССР.
- ГЕЙДАРОВ, Микаил (1987). Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: Элм.
- КРЫМСКИЙ, Агатаңгел (1981). Низами и его современники. Баку, Элм.
- МИНОРСКИЙ, Владимир (1963). История Ширвана и Дербента X-XI вв. Издательство восточной литературы, Москва.
- ПУТЕШЕСТВЕННИКИ об Азербайджане (1961). Издательство АН АзССР, Т.,1, Баку.
- ТАРИХ АЛ-БАБ (1963). В кн. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. Издательство восточной литературы, Москва, стр. 43-105.
- ХУНДЖИ, Фазлуллах (1987). Тарих-и алам ара-йи Амини. Редакторы перовода: З.М.Буниятов и О.А.Эфендиев. Баку: Элм.

